

рішучі прориви, на вироблення «єдино вірної» методології тут розраховувати не доводиться, та це й тільки на шкоду самій науці (як і будь-яка монополія). Ми сьогодні спостерігаємо позитивний процес кристалізації нових методологій. Настає своєрідний момент істини. Після захоплення тією великою кількістю різноманітних методологічних підходів, які були раніше тавровані як буржуазні, рішучого відкидання колишньої «єдино правильної» марксистської методології, «кидання» від концепції до концепції наші історики певною мірою втамували методологічну спрагу і у більшості своїй облишили експериментаторство, зупинившись на порівняно невеликій кількості ефективних методів. Думається, цей процес має позитивну тенденцію і призведе до подальшого вдосконалення методологічної бази вітчизняних історико-правових досліджень.

Окремо хотілося б зупинитись на проблемі зв'язку досліджень у галузі історії держави і права України з сучасністю. Думається, модернізаторський підхід, пряме перенесення історичного досвіду на сучасність є недопустимим спрощенням. Висновки, результати історико-правового дослідження повинні слугувати первинним матеріалом для наступних узагальнень фахівцями з окремих галузей, котрі наберуть потім виразу в створенні нових та зміні діючих нормативно-правових актів.

Надійшла до редколегії 22.01.03

*М. Страхів, член-кореспондент
АПрН України,
О. Криворучко, доцент НЮА України*

Методологічні основи періодизації історії держави і права

Проблема періодизації як всесвітньої історії людства, так і, зокрема, історії держави і права має виключне методологічне значення, бо саме періодизація є одним з головних чинників, які сприяють розумінню рушійних сил і загальних закономірностей історичного процесу розвитку людства й з'ясуванню специфіки історичного життя різних епох і країн. Тому тільки на-

уково обґрунтований розподіл історико-правового матеріалу, належне методологічне забезпечення періодизації надають можливість зрозуміти основні закономірності розвитку державних і правових інститутів, показати їх динаміку й взаємозв'язок, розкрити співвідношення загального й особливого у розвитку держави і права конкретної країни.

Спроби визначити основні віхи на історичному шляху людства через розподіл його на певні етапи або періоди робилися неодноразово, починаючи з далекої давнини. Причому критерії періодизації, тобто принципи розподілу історичного матеріалу, чинники, що визначають корінні, суттєві відмінності історичних епох, були різноманітними.

Так, в античному світі виникли міфологічні уявлення відносно етапів розвитку людства, які були побудовані на спогадах про існування «золотого віку» в історії; у Середньовіччі панували, як правило, схеми періодизації, що носили містико-богословський характер. Намагалися покласти в основу періодизації і місцезнаходження столиці, і перелік династій, що правили в державі. У XVII ст. з'явилася періодизація, в основу якої було покладено критерії часу. Всесвітню історію було розподілено на стародавню, середню і нову, що означало спочатку етапи розвитку світової культури. Через деякий час дослідники стали визначати як критерій періодизації розвиток розуму, «світового духу», «абсолютної ідеї».

Принципові корективи в побудову схеми періодизації історії людства внесла поява марксизму. К. Маркс і Ф. Енгельс прийняли традиційну тричленну періодизацію всесвітньої історії, але вперше в науці визначили при її побудові найбільш суттєві відмінності історичних епох, які кореняться у формах власності і способах експлуатації безпосереднього виробника. Внаслідок цього в основу марксистської періодизації було покладене поняття суспільно-економічної формації — історичного типу суспільства, який базується на певному способі виробництва. На цих засадах марксизм визначав декілька суспільно-економічних формацій, які змінювали одна одну: первіснообщинну, робочовласницьку, феодальну, капіталістичну і комуністичну. Звідси визначалась і відповідна періодизація історії держави і права, поділ держави на окремі історичні типи.

Марксистська схема періодизації всесвітньої історії була сприйнята радянською наукою і протягом тривалого часу у Ра-

дянському Союзі була єдино можливою і обов'язковою. Вона була покладена в основу всіх без винятку теоретичних розробок та історичних досліджень, перетворившись на справжню догму. Формаційне розуміння історії держави і права ставало теорією заздалегідь запрограмованих історичних напрямків розвитку для усіх без винятку народів, їх держави і права, перетворювалось під тиском комуністичної ідеології на твердження, що радянська державність породжує найбільш прогресивний суспільний лад. Все це призвело до того, що методологічний підхід на основі формаційного бачення, як зазначає П. Музиченко, «створив таку історію, в якій не залишилося місця для самотності не тільки окремої особистості, а й цілих народів і навіть етносів. У цій історії була чітко визначена кінцева мета розвитку всього людства — через соціалізм до бездержавного комунізму»¹.

Все більше істориків доходили висновку про «обмеженість і односторонність марксистської п'ятичленної формаційної періодизації історичного процесу, побудованої на суто економічній типології»². У цю схему не вписувалося багато явищ, процесів, цілих періодів розвитку суспільства. До того ж більшість народів світу не проходили у своєму розвитку п'яти суспільно-економічних формацій. Все це активізувало роботу дослідників над новими схемами періодизації всесвітньої історії, з удосконалення формаційної періодизації.

Спроби переглянути марксистське вчення про суспільно-економічні формації, внести в марксистську схему періодизації всесвітньої історії серйозні корективи й навіть взагалі відмовитись від неї робилися неодноразово. Так, в 60-х роках ХХ ст. французькі комуністи розпочали дискусію про азіатський спосіб виробництва. Дискусія дуже швидко перекинулася до Радянського Союзу, втягуючи у свою орбіту все більшу кількість учасників. Ідея переглянути марксистське вчення про суспільно-економічні формації, внести зміни в їх кількість та сутність була підтримана багатьма відомими радянськими сходознавцями та філософами. Центр дискусії від обговорення деяких спірних питань з історії Стародавнього Китаю, Стародавньої Індії та

¹ *Музиченко П.* Вивчення історії держави і права України – важливий чинник формування національної свідомості студентської молоді // Вища школа. – 2000. – №1. – С. 77.

² *Тищик Б. Й.* Історія держави і права країн Стародавнього Світу: Навчальний посібник. – Львів, 2001. – С. 7.

інших країн Сходу дуже швидко перекинувся на методологічні проблеми. Пропонувалося, наприклад, включити у схему розвитку світової цивілізації ще одну «азіатську» суспільно-економічну формацію, об'єднати рабовласництво і феодалізм в єдину суспільно-економічну формацію, виділити взагалі докапіталістичний етап як первісний і найбільш простий період всесвітньої історії, знайти у загальній схемі періодизації місце для так званої «кабальної формації» тощо.

Однак більшість істориків, у першу чергу правознавці, не підтримали ці досить сміливі, але теоретично слабо обґрунтовані пропозиції, і тому в основі періодизації всесвітньої історії залишилася, як і раніше, марксистська схема суспільно-економічних формацій¹.

Розпад Радянського Союзу, утворення на його теренах незалежних національних держав супроводжувалися докорінними змінами в ідеології, відмовою від марксистської теорії суспільного розвитку.

Сьогодні від старих методологічних засад історики права цілком відмовились. Історико-правова наука нарешті звільнилася від колишньої адміністративної заідеологізованості. З'явилась можливість вибору методологічних підходів, плюралізації методів дослідження, які використовуються, свободи методологічної творчості. Методологічний плюралізм став характерною рисою історико-правової науки в Україні. Тепер важливо, щоб свобода вибору світоглядних і методологічних позицій не перетворилась на спрощення або нерозбірливість у розробці складних і актуальних методологічних проблем.

Все свідчить про те, що створилися умови для переосмислення методології історико-правової науки. Однак, як використати цю можливість, яку нову методологію запропонувати замість марксистської теорії, ще остаточно не вирішено. Спроби повністю відкинути усю колишню методологію, на жаль, можуть призвести до методологічної невизначеності і перетворення історико-правової науки на просту суму незлічених фактів, що не піддаються узагальненню.

Виразно такі труднощі саме і проявились при розробці нових методологічних основ періодизації історії держави і права.

¹ Більш докладно про це див.: Качановский Ю. В. Рабовладение, феодализм или азиатский способ производства? — М., 1971; Никифоров В. Н. Восток и всемирная история. — М., 1975.

Визнавши періодизацію, критерієм якої було поняття суспільно-економічної формації, хибною, було відновлено колишню періодизацію історії людства, де основним критерієм є часовий принцип, тобто поділ всієї всесвітньої історії на стародавню, середню, нову і, додавши ще новітню історію, не помітивши, що К. Маркс і Ф. Енгельс сприйняли і використали саме таку тричленну періодизацію всесвітньої історії, прив'язавши до неї поняття історичних формацій.

Використання періодизації, побудованої на часовому принципі, дуже швидко виявило її недоліки. Справа в тому, що поділ всесвітньої історії на стародавню, середню, нову і новітню не дає ніякого уявлення щодо сутності держави, форми правління тощо в тому чи іншому періоді і цілком виключає можливість типології держави. Не може така періодизація, де логічний підхід було замінено суто історичним, об'єднати у своїх межах державно-правову історію Європи і країн Сходу або Африки. Якщо за цією періодизацією початок періоду нової історії датується буржуазною революцією в Англії (1640–1658 рр.) або революцією 1789–1794 рр. у Франції, то намагання зв'язати ці події з історією азіатських чи африканських країн призводить до серйозних непорозумінь і суперечностей. Так, Р. Бродський і З. Енопольський, досліджуючи нову історію країн Азії та Африки, вважають, що період домонополістичного капіталізму, тобто початок Нової історії, починається тут з 1642 р., і одночасно змушені визнати, що в цей час Індія являла собою суто феодальну державу, феодальною була і Токугавська держава в Японії, влада в Китаї за часів династії Мін також зосереджувалась в руках феодалів¹.

Відчуваючи слабкість періодизації, побудованої за часовим критерієм, історики намагалися відшукати нові принципи побудови періодизації історії держави і права.

Останнім часом стає все більш популярним так званий «цивілізаційний підхід» до створення періодизації, побудованої на зовсім інших методологічних засадах. Найбільш докладно він був викладений і обґрунтований англійським істориком А. Дж. Тойнбі (1889–1975 рр.), який визначає «цивілізацію» як відносно замкнений і локальний стан суспільства, основними ознаками якого

¹ Бродський Р. М., Енопольський З. А. Нова історія країн Азії та Африки: Період домонополістичного капіталізму (1642–1870). – К., 1979. – С. 3, 11, 77–79, 120.

є не економічні чинники, а передусім «культурний елемент» — особливості раси, релігії, психології, культури тощо.

Розглядаючи цивілізаційний підхід як новий крок у розвитку історичної та історико-правової науки, його прихильники вважають, що «головними засадами розвитку держави і права є сукупність матеріальних, політичних і духовних інтересів людей, потреби в цьому як окремої особи, так і соціальних верств і станів». Критерієм цивілізаційного розвитку виступають соціальний добробут населення країни, рівень культури та освіти, права і свободи людини і громадянина¹.

Автори наводять різноманітні докази переваги цивілізаційного підходу над формаційним, підкреслюють його визначальне значення, однак, як правило, не пропонують конкретної системи періодизації всесвітньої історії людства або історії держави і права, не демонструють практичних результатів використання цивілізаційного підходу.

Прикладом подібної ситуації може стати виданий у 1998 р. підручник з історії держави і права зарубіжних країн за редакцією професорів Н. Крашеніннікової і О. Жидкова. У передмові вони зазначають: «У вітчизняній літературі прийнято виділяти в історії людського суспільства такі основні епохи: стародавній світ, середні віки, новий і новітній час (XX ст.). Кожна з цих епох являє собою історичний ступінь у розвитку держави і права. Авторами враховувалася та обставина, що еволюція стародавніх і середньовічних суспільств Сходу йшла особливим цивілізаційним шляхом, що відрізняє його від розвитку античних рабовласницьких суспільств і феодальних суспільств Заходу. Це і робить значною мірою умовними застосовані в підручнику поняття — стародавність і середньовіччя стосовно країн Сходу. Авторами використовували ці поняття в суто методичних цілях, у силу необхідності періодизації настільки тривалого історичного періоду в розвитку країн східного світу. В основу періодизації були покладені не формаційні межі, а низка важливих цивілізаційних, історико-політичних, ідеологічних та інших чинників. Порівняно з попереднім підручником автори, використовуючи цивілізаційні підходи, більше уваги приділяють впливу релігії, ідеології, цін-

¹ Див.: Музиченко П. Вказ. праця. — С. 77.

нісних орієнтацій тих чи інших народів на розвиток держави і права в стародавності і середньовіччі»¹.

Однак, якщо порівняти структуру та періодизацію розглядуваного підручника з попереднім його виданням², то не важко переконатися, що ніяких не тільки принципів, а й серйозних змін автори не внесли, а їх посилання на оновлення, «використовуючи цивілізаційні підходи»³, залишилося нереалізованим. Не спромігся визначити основних причин та напрямків загального розвитку держави і права і О. Омельченко, який також є послідовником ідей А. Тойнбі⁴.

Щоб з'ясувати причини невдач при побудові періодизації на основі цивілізаційного підходу, слід звернутися до першоджерела — аналізу методологічної концепції самого А. Тойнбі, викладеної ним у праці «Усвідомлення історії»⁵.

Історію людства А. Тойнбі роздробляє на певну кількість «цивілізацій», кожна з яких являє собою відносно замкнений і локальний стан суспільства, що відрізняється спільністю культурних, економічних, географічних, релігійних, психологічних та інших факторів. У своєму дослідженні він «виявляє і ідентифікує» двадцять одну цивілізацію, в тому числі:

- єгипетську, утворену зусиллями двох рас — білої (альпійської) та білої (середземноморської),
- шумерську, також утворену зусиллями двох рас — білої (альпійської) та білої (середземноморської),
- західну, утворену зусиллями трьох рас — білої (нордичної), білої (альпійської) та білої (середземноморської),
- православну (в Росії), утворену зусиллями двох рас — білої (нордичної) та білої (альпійської),
- індуїстську, утворену зусиллями коричневої раси,

¹ История государства и права зарубежных стран. Часть 1: Учебник для вузов / Под ред. проф. Крашенинниковой Н. А. и проф. Жидкова О. А. — М., 1998. — С. XII—XIII.

² Див.: История государства и права зарубежных стран. Ч. 1 / Под ред. Н. А. Крашенинниковой, О. А. Жидкова. — М., 1988.

³ История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов / Под ред. проф. Крашенинниковой Н. А. и проф. Жидкова О. А. — С. XIII.

⁴ Див.: Омельченко О. А. Всеобщая история государства и права: Учебник в 2 т. Т. 1 — М., 1998.

⁵ Див.: Тойнби А. Дж. Постигание истории: Пер. с англ. / Сост. Огурцов А. П.; Вступ. статья Уколовой В. И.; Закл. статья Рашковского Е. Б. — М., 1991.

- китайську, утворену зусиллями жовтої раси,
- мексиканську, утворену зусиллями червоної раси і т.д.¹

Щоправда, одночасно автор зазначає, що «більш детальний аналіз покаже значно меншу кількість повністю незалежних цивілізацій — близько десяти»². Показово, що для України у цій схемі цивілізацій місця не знайшлося.

Взаємовідносини між окремими суспільствами-цивілізаціями, якщо проаналізувати концепцію А. Тойнбі, досить складні. Так, цивілізації не збігаються у часі, їх неможливо порівнювати, ніщо не об'єднує цивілізації, крім того, що вони є «інтелектуальними полями історичного дослідження». Кожна окрема цивілізація, незалежно від інших суспільств, може рухатись історичним шляхом, реагувати на так званий «виклик історії», проходити через стадії генези, зростання, надлому і розкладу, втілюючи «циклічний і відроджуваний рух злетів і падінь»³.

А. Тойнбі, хоч і використовує у своїй роботі такі поняття, як феодальна система, індустріальна економічна система, капіталізм і комунізм, переконаний, що цивілізація аж ніяк не реагує на розвиток техніки і «не може подібно до організму проходити періоди дитинства, юності, зрілості і старості», а тому конвенціональна формула «стародавня+середньовічна+нова» історія не тільки неадекватна, а й невірна⁴. Зрозуміло, що на таких методологічних принципах ніякої схеми періодизації історії держави і права як поступального розвитку побудувати просто неможливо. Тим більше, що і самі суспільства-цивілізації, за концепцією А. Тойнбі, поступово руйнуються і можуть зникнути у наші часи. Як пише автор, «усі, окрім семи, з двадцяти однієї цивілізації вже мертві, та й більшість із цих семи схиляється до занепаду і розкладу»⁵. Можна цілком погодитися з М. Слонімським, який ще у 1972 р. зробив висновок: «В концепції «замкнених цивілізацій» А. Тойнбі та його послідовників взагалі немає місця періодизації всесвітньої історії, тому що у А. Тойнбі історія виступає як сума незалеж-

¹ Див.: *Тойнбі А. Дж.* Вказ. праця. — С. 100.

² Див.: Там само. — С. 80.

³ Там само. — С. 80, 85–86, 484, 527.

⁴ Див.: Там само. — С. 85, 227, 234, 295.

⁵ Там само. — С. 181.

них одна від одної цивілізацій, а не як єдиний закономірний процес»¹.

Отже, спроби знайти альтернативу формаційній схемі періодизації не вдалися.

Тому слід ще раз звернутися до періодизації історії держави і права на основі формаційного підходу, внести до неї уточнення, а в разі потреби — і корективи.

Перше, на що слід звернути увагу, це той факт, що К. Маркс і Ф. Енгельс не пропонували свого, якогось особливого розподілу історичного матеріалу по періодах. Вони сприйняли існуючу на той час тричленну періодизацію і одночасно розвинули ідеї Гегеля, який уперше подав природний і духовний світ у безперервному русі і розвитку і зробив спробу розкрити внутрішній зв'язок цього руху. Однак, щоб дати наукове обґрунтування розподілу всесвітньої історії на періоди і розкрити внутрішній зв'язок історичного розвитку, необхідно було визначити критерій періодизації, який був би загальним для всіх періодів. К. Маркс і Ф. Енгельс обрали таким критерієм форми власності і форми експлуатації безпосередніх виробників.

Намагання розкрити «загальне і особливе» для кожного періоду знайшло своє втілення в понятті суспільно-економічної формації, межі якої охоплювали найбільш суттєві елементи суспільства (спосіб виробництва, політику, державу, право, мораль, релігію, мистецтво тощо), і де економічні відносини виступали як визначальний чинник лише у кінцевому результаті. Тому суспільно-економічну формацію необхідно розглядати як таке узагальнення, що містить у собі певну методологію аналізу суспільних явищ і надає можливість виявити основні закономірності розвитку суспільства в цілому, а також держави і права. Для реформування усіх варіантів розвитку окремих країн або держав необхідно запровадити додаткову періодизацію всередині окремої формації (Стародавній Схід і античний світ або ранньофеодальна монархія, станово-представницька монархія і абсолютна монархія).

Не можна прийняти твердження про вторинність і про похідний характер формаційного поділу, про те, що «теорія суспільно-економічних формацій буде розглядатися, мабуть, по-

¹ *Слонимский М. М.* Проблема периодизации древней истории в советской историографии / Автореф... дис. ... д-ра ист. наук. — Томск, 1972. — С. 6.

новому, як окремий випадок більш універсальної концепції»¹. Тим більше, що спроби знайти таку універсальну концепцію вже здійснювалися, коли під час дискусії про азіатський спосіб виробництва пропонувалося розглядати всю добуржуазну історію як первинну суспільну формацію, відмовившись від більш дрібної періодизації². Але така ідея не була підтримана.

Невідкладним завданням сьогодення є необхідність очистити марксистську періодизацію історії на базі формаційного підходу від лєнінсько-сталінських нашарувань, що вели до догматизму, до запрограмованої псевдоісторії. Показово, що учасник дискусії про азіатський спосіб виробництва Ж. Шено, виступаючи проти схеми п'яти способів виробництва, «як обов'язкових до комунізму», одночасно підкреслював: «Те, що ми повинні переглянути, це ж не самі принципи історичного матеріалізму, а тільки їх механічна і догматична інтерпретація, яка існувала за часів культу особи, а саме, коли вважалось, що кожен народ світу пройшов однакові стадії еволюції (первинний комунізм, рабство, феодалізм) і тільки ці»³.

Звичайно, періодизацію історії держави і права, побудовану на формаційному принципі, не можна вважати єдино можливою і вірною. Однак, ще не знайдено принципово нові науково обґрунтовані критерії та принципи розподілу історичного матеріалу за періодами. Скорегована шляхом відкидання вульгарного економізму і виключно класового підходу відповідно до сучасних досягнень науки формаційна теорія, як зазначають автори підручника «Загальна теорія держави і права» за редакцією М. Цвіка, В. Ткаченка, О. Петришина, залишається найпоширенішою у вітчизняній літературі⁴ та історико-правовій науці.

Надійшла до редколегії 23.01.03

¹ Красин Ю. Кризис марксизма и место марксистской традиции в истории общественной мысли // Свободная мысль. — 1993. — №1. — С. 25.

² Див.: Виткин М. А. Первичная общественная формация в трудах К. Маркса // Вопросы философии. — 1967. — №5. — С. 40–44.

³ Chesneaux J. Le mode de production asiatique: quelques perspectives de recherche // La Pensée. — P., 1964. — № 114. — P. 40.

⁴ Див.: Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х., 2002. — С. 42.